

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

«سمت»

تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی

کتاب آرای

دکتر زهرا رهنورد

۱۳۸۶

رهنورد، زهرا، ۱۳۲۶ -
 کتاب‌آرایی / زهرا رهنورد. — تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی
 دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۶.
 هشت، ۳۲۳ ص. مصور. — (سمت؛ ۱۰۹۲. مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۳۲،
 حوزه هنر؛ ۳)

تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی.
 بها: ۵۰۰۰۰ ریال.
 ISBN 978-964-530-161-1

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیا.
 ص.ع. به انگلیسی:
 Zahra Rahnvard. Persian Art History in
 Islamic Period: Illumination.

کتابنامه: ص. [۳۱۹]. ۳۲۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 ۱. کتاب‌آرایی — ایران — تاریخ. الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی
 دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی. ب. عنوان.
 ۶۸۶/۹۵۵ Z ۱۱۶/۱۳ ر ۹
 کتابخانه ملی ایران
 ۱۰۵۴۴۰۰

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»

تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: کتاب‌آرایی

دکتر زهرا رهنورد

چاپ اول: بهار ۱۳۸۶

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

قیمت ۵۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل
 توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

آدرس ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،
 روبروی پمپ گاز، کدپستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه و جز اینها برای «سمت» محفوظ
 است (نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است).

پیام پژوهش

پژوهش و تحقیق جانمایه هر متن ماندگار و اصیل است و توجه به آن اصلی است بنیادین در اساسنامه همه مراکز پژوهشی. در ساختار «سمت» نیز که برگرفته از حروف آغازین «سازمان مطالعه و تدوین» است منظور از مطالعه همان تحقیق است. اما برای آنکه این بخش نمودارتر، چشمگیرتر و فعال‌تر گردد، سازمان در سال ۱۳۸۲ بر آن شد تا با تأسیس «مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی» زمینه مساعدتری فراهم آورد تا پژوهشگران با آزادی بیشتری بتوانند با اجرای طرحهای پژوهشی بنیادین و تدوین کتب مبنایی و کمک‌درسی و فرادرسی بر غنای منابع دانشگاهی و آثار مورد نیاز جامعه علمی یفزایند.

اثر پیش‌روی با نام «کتاب‌آرایی»، چهارمین مجلد از طرح پژوهشی ملی «تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی» است که در گروه هنر این مرکز اجرا شده است. اکنون حاصل این طرح با رویکردی مبنایی و برای بهره‌برداری دانشجویان و اساتید رشته‌های هنر به جامعه علمی کشورمان عرضه شده و می‌تواند برای سایر دانشجویان و علاقه‌مندان به این رشته‌ها نیز مورد استفاده قرار گیرد.

ضمن سپاس از مجری محترم این طرح و همکارانشان، از ارباب نظر خواستاریم برای بهبود این اثر و آثار بعدی مرکز در این زمینه با بیان کاستیها و طرح پیشنهادها ما را در این مسیر خطیر یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
هشت	تقدیر و تشکر
۱	مقدمه
۳	فصل اول: هنر کتاب‌آرایی از آغاز اسلام در ایران تا پایان دوره سلجوقی
۳	هنر کتاب‌آرایی در قرون اولیه اسلام تا آغاز دوره سلجوقی
۱۱	کتاب‌آرایی در دوره غزنوی و سلجوقی
۱۷	معرفی شیوه تزئین کتاب از قرون اولیه اسلام تا پایان دوره سلجوقی
۲۰	نسخه خطی از قرآن کریم در کتابخانه مجلس شورای اسلامی مربوط به ...
۲۲	فصل دوم: دوره مغول
۲۲	کتاب‌آرایی در دوره ایلخانان تا ظهور تیمور
۲۸	شیوه تزئین کتاب در دوره مغول تا ظهور تیمور
۳۲	معرفی چند نسخه خطی از دوره مغول
۳۲	صحاح اللغة از ابونصر اسماعیل بن جمادالجوهر القفاری
۳۵	منتخب دیوانها
۳۶	کلیات عطار نیشابوری
۳۹	نهج البلاغه
۴۳	فصل سوم: دوره تیموری
۴۳	توجه امرای تیموری به هنر کتاب‌آرایی و هنرمندان آن
۴۳	توجه تیمور به هنر کتاب‌آرایی
۴۶	فرزندان و نوادگان تیمور و هنر کتاب‌آرایی

۵۷	سلطان حسین میرزا بایقرا و ترکمانان
۶۵	تحولات کتاب آرایبی در دوره تیموری از لحاظ فرم و تزئین صفحات
۶۵	معرفی چند نسخه خطی از دوره تیموری
۶۶	شاهنامه فردوسی معروف به بایسنقری
۷۱	مثنوی مولوی
۷۵	کلیات سعدی
۷۷	خمسۀ نظامی و امیر خسرو دهلوی
۷۹	قرآن مجید
۸۱	کلیات کتاب آرایبی در دوره تیموری
۸۴	فصل چهارم: دوره صفوی
۸۴	توجه پادشاهان صفوی به هنر کتاب آرایبی
۹۴	تحولات کتاب آرایبی در دوره صفویه و پس از آن تا دوره قاجار
۱۰۰	معرفی چند نسخه خطی از دوره صفوی و زند
۱۰۰	خمسۀ جامی
۱۰۴	ظفرنامه تیموری
۱۰۶	دیوان امیرشاهی سبزواری
۱۰۸	دیوان حافظ
۱۰۹	کلیات سعدی
۱۱۱	خمسۀ نظامی
۱۱۳	دیوان خطائی
۱۱۵	خمسۀ نظامی
۱۱۶	کلیات سعدی
۱۱۸	فصل پنجم: دوره قاجار
۱۱۸	توجه پادشاهان قاجار به هنر کتاب آرایبی
۱۱۸	آغاز حکومت قاجار
۱۲۰	فتحعلی شاه قاجار و هنر کتاب آرایبی

صفحه	عنوان
۱۲۴	محمدشاه
۱۲۶	ناصرالدین شاه و وضعیت کتاب آرایی در زمان وی و پس از آن
۱۳۳	تحولات کتاب آرایی در دوره قاجار از لحاظ شکلی و تزئین صفحات
۱۳۴	معرفی چند نسخه خطی از دوره قاجار
۱۳۴	شاهنامه فردوسی
۱۳۶	مثنوی مولوی
۱۳۸	کلیات سعدی
۱۴۱	خمسه نظامی
۱۴۲	قرآن مجید
۱۴۵	تاریخ ورود چاپ سربی و سنگی به ایران در دوره قاجار
۱۴۸	معرفی نسخ چاپ سنگی از دوره قاجار
۱۴۸	نسخ شاهنامه فردوسی
۱۵۱	نسخه دیوان حافظ
۱۵۴	نسخه کلیات سعدی
۱۵۵	نسخ خمسه نظامی
۱۵۸	نسخه قرآن کریم
۱۶۰	کلیات کتاب آرایی در دوره قاجار
۱۶۴	فصل ششم: مروری بر تحول صفحه آرایی در مینیاتورهای نسخ خطی از قدیم ترین ...
۱۷۷	تصاویر
۳۱۴	شرح اصطلاحات کتاب آرایی
۳۱۹	منابع و مآخذ

تقدیر و تشکر

بر خود فرض می‌دانم از دکتر احمد احمدی، متفکر و فیلسوف دیر آشنا و ناظر محترم طرح، و همچنین مهندس سیفیان، ناظر هنری طرح، تشکر نمایم که نهایت راهنمایی خود را مبذول داشته‌اند و نیز از معاونان اجرایی و پژوهشی سازمان (سمت) دکتر سیدطه مرقاتی و دکتر محمدرضا سعیدی سپاس خود را اعلام می‌نمایم.

از خانم مریم منتصری‌پور که در روند تحقیق و پژوهش یاری بی‌بدیلی را مبذول داشتند و از خانم عادلہ مشایخی، ویراستار محترم، که نهایت دقت خود را در تنقیح متن به کار بردند تشکر می‌نمایم.

از رؤسای کتابخانه‌های سازمان «سمت»، دانشگاه تهران، دانشگاه الزهراء و ریاست محترم کتابخانه فرهنگستان هنر دکتر وحدتی دانشمند و نیز از ریاست محترم کتابخانه حوزه هنری و همکارانشان تشکر خاضعانه خود را اعلام می‌دارم. به خود فرض می‌دانم از کارکنان محترم اداره چاپ و نشر و نیز از خانمها میچکا کتاب‌الله‌زاده مسئول واحد کنترل فنی و مریم سمیاری به خاطر اصلاح و صفحه‌آرایی کتاب، همچنین از آقایان امیر دمیرچی برای اصلاح تصاویر و هوتن زنگنه‌پور طراح جلد تشکر نمایم.

مقدمه

کتاب آرای اصطلاحی سنتی است و هنرهای متفاوتی را دربرمی گیرد. این هنر به اندازه عظمت خود کتاب و آرایش آن، پیچیده و وسیع است و می توان آن را در پرتو قسم خداوندی قرار داد که «نون و القلم و مایسترون».

کتاب آرای به معنای سنتی به تنهایی یک هنرستان و یک مدرسه هنری است که شامل کلیه اقدامات متنوع مربوط به روی جلد و درون آن می شود. به بیان دیگر، مباحث مربوط به شکل (فرم) و محتوا را دربرمی گیرد و از زاویه ای دیگر کتاب آرای با همان مفهوم سنتی، مجموعه ای است از شکل و محتوا و فناوری (تکنیک) و به بیان جزئی نگر کتاب آرای فهرستی است از فعالیتهای هنری، چون نگارش، خط، خوشنویسی، طراحی، تزیینات، رنگ، صفحه آرای و تصویرگری همراه با ساخت و جنس و نوع کاغذ و روشهای مربوط به جلدسازی.

بدین ترتیب کتاب آرای امروزه منشأ، مأخذ و میراثی است که در قلمروهای گوناگون هنر از آن استفاده می شود. اگر چه در هزاره های کهن، از روزی که بشر در اعماق غارها به نقاشی پرداخت به نحوی وارد عرصه های تصویرگری شد و قدمی بلند در راه کتاب آرای برداشت، اما در حوزه تمدنهای بزرگ، ایران یکی از پیشوایان کتاب آرای است و سابقه نگارش خط، که یکی از نخستین اقدامات کتاب آرای است، در این سرزمین به روایتی دست کم به سه هزار سال قبل از میلاد و در روند معاملات بازرگانی و تجاری می رسد. البته شاید به زحمت بتوان از هم ترازانی چون بین النهرین و مصر و در نهایت هند و چین نام برد.

با ورود ایران به دوره اسلامی، کتاب آرای سرعتی عظیم یافت تا از این طریق مکنونات معناگرایانه این دین توحیدی نخست در چهره قرآنی و با نگارش و آرایش

قرآن مجید جلوه گر شود و سپس قلمروهای علم و ادبیات را درنوردد.

امروز که در عصر کتاب آرای و چاپ دیجیتالی به سر می‌بریم شاید فقط با مرور گذشته بتوان مبهوت عظمت اقدامات بشر برای رساندن مکنونات قلبی خود شد، چرا که انسان، طبیعت صعب و مهیب، گیاهان لطیف و حتی حیوانات را تسخیر کرد تا مقاصد ناگفته خود را برملا سازد. در این مسیر، روزی دیوارهای تاریک غارها، زمانی الواح گلی، گاهی پوست حیواناتی چون گاو، مار و آهو و زمانی دیگر سنگ و استخوان و شانه‌ها و دامنه‌های کوهها و تنه درختان را با قلمی از سنگ یا آهن یا پر پرندگان حکاکی نمود و اکنون با یک یا چند کلید رایانه و دنیای وسیعی که پیش رو دارد به حک اندیشه و هنر می‌پردازد تا باز هم حرف دل و دین خود را به جهانیان برساند و دنیای دانش، تفاهم و همدلیها را گسترش بخشد.

کتاب حاضر بخشی از روند سنتی کتاب آرای را در ایران در دوره اسلامی بیان می‌کند.